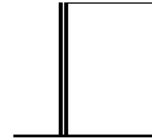

שתילא שבדרום בירות. פטיט עזבה את שתילא בצהרי ה-4 ביוני 1982. את אימי אותו קיץ נורא, שראשיתו בהפצצות הבלתי פוסקות של חיל האוויר הישראלי, המשכו במצור הממושך שהטילו זרועות צה"ל על מערב בירות, סופו בעזיבתם הכפויה של לוחמי אש"ף את לבנון ואחריתו בטבח סברא ושתילא, חוותה פטיט בעיקר מדירתה באחת משכונות מערב בירות. הקיץ הוא חתם תקופה בדברי ימיהם של הפליטים הפלסטינים בלבנון ובתולדות תנועת השחרור הלאומי הפלסטיני – תקופה שנודעה בהמשך בשיח הפלסטיני כ"אייאם בירות" (ימי בירות), על שם העיר שאירחה את מנהיגי הארגונים הפלסטיניים, את פעיליהם ואת משרדיהם והיתה להם לבית שני, או כ"אייאם א־ת־וורה" (ימי המהפכה), על שם סדר היום הפוליטי-חברתי הרדיקלי שהנהיגו הארגונים במחנות הפליטים באותם ימים. ל"אייאם בירות" הקדישה פטיט כעבור שנים את ספרה הראשון, *Gender in Crisis: Women and the Palestinian Resistance Movement* (Peteet 1991).

ראשיתם של "ימי בירות", שהגיעו כאמור לקצם בקיץ 1982, ב"הסכם קהיר" שנחתם בנובמבר 1969 – בהתערבות הליגה הערבית ובתיווכו הפעיל של גמאל עבד אל-נאצר – בין נציגי התנועה הלאומית הפלסטינית, יאסר ערפאת, אז היושב ראש הנבחר הטרי של אש"ף המחודש, לבין נציגי המשטר הלבנוני, הגנרל אמיל בוסתאני, אז רמטכ"ל הצבא. הסכם קהיר העניק לאש"ף ולארגונים המרכיבים אותו אוטונומיה פוליטית, ניהולית-מוסדית וצבאית-ביטחונית בתחומי מחנות הפליטים בלבנון בתמורה לאי-התערבותם בענייני הפנים של המדינה הלבנונית. ההסכם הוביל לתפנית דרמטית

אתרים של ייאוש ותקווה: אתנוגרפיה של מחנות פליטים פלסטיניים בלבנון

מאיה רוזנפלד

מכון טרומן והמחלקה לסוציולוגיה
ולאנתרופולוגיה, האוניברסיטה
העברית בירושלים; המכללה
האקדמית ספיר; המכללה למינהל

Julie Peteet, 2005. *Landscape of Hope and Despair: Palestinian Refugee Camps*. Philadelphia: Pennsylvania University Press.

בשלהי מאי 1982, ימים ספורים לפני פלישת ישראל ללבנון, סיימה האנתרופולוגית ג'ולי פטיט – אז חוקרת צעירה בראשית דרכה המקצועית – את עבודת השדה למחקרה על נשים בתנועה הלאומית הפלסטינית. העבודה התמקדה בפזורה הפלסטינית בלבנון, עסקה בעיקר בנשים תושבות מחנות הפליטים, והתבצעה ברובה הגדול במחנה הפליטים

דרך, חקרה גם את מכלול ההתפתחויות המוסדיות, הפוליטיות והאידיאולוגיות הנלוות עבור הפליטים במחנות שברחבי לבנון ובפרט עבור בני הדור השני לפליטות, הדור מחולל המהפכה. פטיט, שבמובנים רבים המשיכה ופיתחה את מחקרה המוקדם של סאייג', היתה חדשנית לא פחות מהאחרונה בכך שבחרה לעסוק בהשפעות ובתמורות שחוללה אֶת־זוורה בחייהן של פליטות פלסטיניות בלבנון הרבה לפני שהפרספקטיבה המגדרית הפכה לפופולרית כל כך בקרב חוקרות החברה הערבית בכלל והחברה הפלסטינית במיוחד. פטיט חקרה תהליכי מוביליזציה פוליטית של נשים, מאפייני פעילות פוליטית ותפקידים ארגוניים, חברתיים וציבוריים שמילאו נשים במוסדות ובשוורות הארגונים הפלסטיניים, דפוסי מאבק של נשים להשגת שוויון זכויות וייצוג פוליטי במסגרת התנועה הלאומית, חלוקת עבודה מגדרית במשקי הבית שקיימו נשים פעילות, שינויים בתפיסתן העצמית ובהתייחסות החברתית אליהן ועוד.

עבודת השדה הפגישה אותה עם נושאות תפקידים בכירים, שהועסקו במשרות מלאות בהסברה, בהדרכה ובחינוך וגם כלוחמות; עם פעילות "המעגל השני", נשים שהשתייכות הארגונית מילאה חלק מרכזי פחות בחיי היומיום שלהן, ובהן בעלות תפקידים זוטרים ונושאות משרות חלקיות; ועם אוהדות או תומכות, נשים שזיקתן והזדהותן הפוליטית התעצבו בדרך כלל על ידי קרבה משפחתית (בעיקר על רקע נישואין לאנשי הארגונים) ולא לוו בחברות רשמית ובפעילות ממוסדת בארגון. דרך ההתחקות אחר חיי היומיום והיחסים החברתיים של נשים אלו – במקום העבודה, בארגון, במסגרת משק הבית, במשפחות המוצא

במעמדם הפוליטי, החברתי והכלכלי של הפליטים הפלסטינים בלבנון, רובם המוחלט יוצאי כפרים ועיירות בגליל, לאחר יותר משני עשורים (1948–1969) שבהם נחשפו למדיניות הדרה ודיכוי מצד המשטר שתחם את אזורי המחיה של הפליטים, הגביל את תנועתם, השית עליהם פיקוח צבאי־משטרי מקיף, הדיר אותם מרוב ענפי התעסוקה והכלכלה, שלל מהם זכויות אזרח בסיסיות ומנע מהם התארגנות וייצוג פוליטי. בחסות הסכם קהיר הקימה התנועה הלאומית הפלסטינית תשתית ענפה של מוסדות אזרחיים וצבאיים (או פְּרֶה־צבאיים), שפעלו בחלקם הגדול בתוך מחנות הפליטים וסיפקו לתושביהם הגנה ומגוון רחב של שירותים חברתיים. המרפאות, בתי החולים, גני הילדים, מרכזי התרבות, המוסדות להכשרה מקצועית ולהוראת מבוגרים – אם למנות כמה מהמוסדות החברתיים הבולטים שהפעילו הארגונים הפלסטיניים במחנות, לצד כוחות השיטור והיחידות הלוחמות – חוללו שיפור עצום בתנאי הקיום וכביטחון האישי של תושבי המחנות. הם אף הפכו עד מהרה למעסיק הראשי בקרב אוכלוסיית הפליטים, שרובם המכריע – משכילים כחסרי השכלה, מבוגרים כצעירים – סבלו עד אז ממצוקת פרנסה חריפה במיוחד.

העיתונאית החוקרת רוזמרי סאייג' היתה אחת הראשונות שתיעדו וחקרו את משמעויות השינויים שנשאה בחובה אֶת־זוורה – העברת השליטה במחנות הפליטים לידי התנועה הלאומית (שנודעה בכינוי "מוקאוומה", תנועת ההתנגדות, הרזיסטנס). סאייג', שהפכה לימים לאנתרופולוגית "אקדמית", ושספרה החלוצי *Palestinians: From Peasants to Revolutionaries* (Sayigh 1979) היה לסמן

ההמונים שבוצע בחסותה רדפו "המלחמות במחנות" – Camp Wars – מתקפת חיסול שניהלה המיליציה השיעית "אמל" נגד שרידי הנוכחות המאורגנת של אש"ף במחנות הפליטים הפלסטיניים. מתקפה זו נמשכה לסירוגין במשך שלוש שנים (1985–1988), גבתה את חייהם של מאות רבות מתושבי שתילא והפכה אזורים שלמים במחנה לעיי חורבות. בשנות התשעים הראשונות, שעבור אזרחי לבנון עמדו בסימן סיומה הרשמי של מלחמת האזרחים (1990) ושיח השיקום וההתחדשות שנלווה לה, הידק השלטון המרכזי בסיועו הישיר של חיל המצב הסורי את טבעת הכיתור סביב שתילא, הטיל על תושביה הגבלות ואיסורים גורפים על תנועה ובנייה, וחדש ואף חיזק את הדרתם ואת אפלייתם הממוסדת של הפליטים מרוב מגזרי שוק העבודה, מתוכניות הפיתוח העירוני וממכלול השירותים הציבוריים הממשלתיים. כך מתארת פטיט את מראות המפגש המחדש עם שתילא:

הררים של הריסות וערמות ענק של פסולת בניין סימנו את קו ההיקף של מחנה שתילא בראשית שנות התשעים. מחסומים ושומרים חמושים הוצבו בכניסות. תושבי המחנה היו לאסירים, שכניסתם ויציאתם תלויה בחסדי כוח המשמר הסורי. מכר הוביל אותי אל תוך המחנה. סיכמנו כי לא נחליף בינינו מילים עד שניכנס לעומק המחנה, ואם יפנו אלינו החיילים הוא זה שידבר...

את התכונה ואת ההמולה שאפיינו את סמטאות שתילא החליפה עתה דממה מחרישת אוזניים... במבט ראשון נדמה היה כי המחנה הפך לכפרי. כיס מבודד ומתחם בלב מרכז עירוני צומח בכירות של עידן

ובמשפחות שהקימו, בשכונת המגורים ובמחנה – פרש ספרה של פטיט את מורכבותה ואת עושרה של ההווה שנרקמה בתוך מחנות הפליטים סביב התנועה הלאומית הפלסטינית ומכוח המפעל הפוליטי, החברתי והתרבותי שזו כוננה על אדמת לבנון. גדיעתו של מפעל זה בקיץ 1982 חיזקה את חשיבות הממד העדותי-תיעודי בעבודתה האתנוגרפית של פטיט והעניקה לספרה נוסף נוסף, זה של מעין רקוויאם לעולם של עשייה, פעילות והשתייכות שהיה ואיננו. אחרית הדבר של הספר לימדה כי גורלן האישי של כמה מדמויות המפתח שבו – המעטות שהחוקרת הצליחה להתחקות אחר עקבותיהן בהמשך אותו קיץ – שיקף את אסונו של הקולקטיב: כך פטמה, מנהלת גן ילדים מטעם אחד הארגונים ופעילה פוליטית בולטת, נעצרה כמה פעמים ועברה חקירות קשות בידי השב"כ הישראלי; אוס-ח'אלד, "עקרת הבית הפוליטית" שחילקה את ימיה בין עבודות הבית לבין הוראת מבוגרים מטעם הארגון, ומי שהיתה "המארחת הראשית" של פטיט בשתילא, עזבה את המחנה עם תשעת ילדיה לטובת מקלט זמני בבית הוריה שבעין אל-חלווה; ודלאל הלוחמת השתתפה בקרבות במערב בירות ויצאה לגלות יחד עם כוחות אש"ף באוגוסט 1982.

בחורף 1992 שבה פטיט ללבנון ולמחנה שתילא. במהלך עשר שנות היעדרותה נחשפו אנשי המחנה לאלימות שיטתית וקיצונית שהופעלה נגדם מצד כוחות פוליטיים-צבאיים שונים בלבנון ובהם המשטר הלבנוני עצמו, שלא זו בלבד שמעולם לא הגן על הפליטים מפני תוקפיהם ולא סייע להם בשום דרך, הוא אף עשה כל שביכולתו כדי לבודדם, להחלישם ולפוררם. את הפלישה הישראלית ואת טבח

לו מקרה מבחן מרכזי, מתחקה אחר השתנות מאפייניו של מחנה הפליטים כמקום יישוב, כסביבת מגורים וכמרחב ציבורי ואחר השינויים הנלווים במרכיבי הזהות הפליטית הפלסטינית במחנות הפליטים בלבנון מ-1948 ועד סוף שנות התשעים. במלאכת השחזור של תקופות בהיסטוריה של הפליטים בשתילא – נדבך מרכזי בהכנת "אתנוגרפיה של מקום" – נעזרה פטיט בחומר ארכיוני רב ובעיקר במסמכים המתעדים את פעולות הסיוע ההומניטרי הבינלאומי הראשוני לפליטי פלסטין ואת התמסדות תוכניות הסיוע, השירותים ודפוסי הניהול של אונר"א בשנות החמישים, וכן במקורות משניים מגוונים. אולם המקור העיקרי שעליו נסמכת האתנוגרפיה הוא עבודת השדה, שנמשכה לסירוגין מ-1992 עד סוף שנות התשעים ונשענה על שיטות קלאסיות כגון תצפית משתתפת ושיחות וראיונות עם נשים וגברים בני גילים ודורות שונים. באמצעות שיטות אלו למדה פטיט על התמורות בהתייחסותם של אנשי שתילא למחנה ולעצמם. לנוכח התפוררותו המתמשכת של מרקם החיים הקהילתיים במחנה מאז 1982, שאחד מביטוייה הבולטים היה עזיבה מוגברת של כל אלו שהיו להם האמצעים לצאת מהמקום, הצלחתה של פטיט להוציא לפועל את עבודת השדה שם היא כשלעצמה הישג בלתי מבוטל. ואמנם ספק אם הדבר היה עולה בידיה אלמלא מכרתה הקרובה משכבר הימים, אום-ח'אלד, היחידה מבין האינפורמנטיות המרכזיות ממחקרה הקודם, שלמעט פרק זמן שבו מצאה מקלט בעין אל-חלווה הוסיפה להתגורר בשתילא עם בעלה ועם תשעת ילדיה לאורך כל השנים. קרובי משפחתה, מכריה, ידידיה ושכניה של אום-ח'אלד, ובעיקר הנשים

הפיתוח הפוסט-מלחמתי. חמורים רתומים לעגלות נעו כמה שנות מהרחובות הצרים, ששימשו פעם למעבר מכוניות ומשאיות. תרנגולות שוטטו בסמטאות וניקרו חזור ושוב באשפה. בניינים מופגזים ושרופים התלויים על בלימה אימו להתמוטט בכל רגע... כאשר ערכתי את עבודת השדה הראשונה שלי במחנה, היתה בשתילא תשתית תוססת של מוסדות ושירותים חברתיים: מרפאות, מרכזים להכשרה מקצועית, סדנאות, מועדונים, שירותי חינוך לילדים, מועדונים ומשרדי תנועת ההתנגדות. שתילא של 1992 היתה לשממה... (Peteet 2005, 11–14).

פטיט מעידה על עצמה כי כשהגיעה לאותו ביקור בחורף 1992 לא היתה לה כוונה להתחיל במחקר חדש. אולם ההרס, החורבן והעזובה שמצאה בשתילא, השבר המתמשך שחוו הפליטים ששרדו את שנות הדמים והוסיפו להתגורר במחנה, ובעיקר הניגוד בין אלו לבין המקום המפותח, שוקק העשייה, הבטוח יחסית וחדור התקווה שהכירה בעבר, גרמו לה לשנות את דעתה במהרה. אל ההכרה הגוברת ש"הטרגדיה הזו דרשה תיעוד" (שם, 11) ואל המחויבות האישית העמוקה שחשה כלפי אנשי המקום, חבר האתגר שההיסטוריה רבת הניגודים והתפוכות של מחנה שתילא – כמו של שאר מחנות הפליטים בלבנון, חרף ההבדלים הפנימיים ביניהם – הציבה בפניה כאנתרופולוגית החוקרת שינוי חברתי בחברת הפליטים הפלסטינית. הדחף לתעד והכלים שהעמידה הדיסציפלינה נותבו לבסוף לפרויקט מחקר אתנוגרפי-היסטורי רחב יריעה. פרויקט זה, שמחנה שתילא משמש

של פטיט התנהל בשנים שבהן ה־agency בשתילא הצטמצם בעיקר לפרקטיקות הישרדות של יחידים ומשפחות. שקיעתה של התנועה הלאומית הפלסטינית בלבנון היא כנראה גם הסיבה להסטת הדגש המחקרי מהסובייקט הפליטי כסוכן שינוי פוליטי וחברתי ולבחירה בפרזימה החלופית של מקום וזהות.

הפרק הראשון של הספר עוסק בקצרה ב"שיח הציוני על מקום", והשני עוסק בהרחבה בהבניית הפליטים כמושא התערבות של "משטר סיוע בינלאומי" (international aid regime), המגולם בשיטות הניהול, סיוע הסעד והשירותים החברתיים שהפעילה אונר"א. למעט שני פרקים אלו, הספר מסודר באופן כרונולוגי ומארגן סביב השתנותם של מרחב הקיום הפיזי ושל הזהות הפליטית במחנות לאורך שלוש תקופות מובחנות: 1950–1968/9, הידועה גם כימי אונר"א; 1969–1982, המוכרת כאמור כימי א' ת/וורה; והתקופה שאחרי 1982, הכוללת את "המלחמות במחנות" ואת דחיקתם לשוליים ונסיגתם־הסגתם לאחור של הפליטים ושל המחנות. את המשך רשימתי איחד לכמה מהנושאים הנידונים בפרקים אלו ולתוכנות העולות מהדיון.

מחנות וזהות בעשורים הראשונים לפליטות (ימי אונר"א)

למעלה מ־100,000 פליטים פלסטינים הגיעו ללבנון במהלך מלחמת 1948 ובעקבותיה, רובם המוחלט תושבי הגליל (המערבי, התחתון והעליון). קו החלוקה עיר-כפר, אחד מסימני ההיכר של החברה הפלסטינית בתקופת המנדט הבריטי, קיבל משמעות חדשה בשנות הגלות

שבהם, היו מאגר ראשון ועיקרי של מרואיינים במחקרה החדש של פטיט, ודרך קשריהם החברתיים והמשפחתיים התוודעה בהדרגה למעגל רחב יותר של אנשי קשר ושל מרואיינים בשתילא ומחוצה לה.

כמו במחקרה הראשון, גם במחקר הנוכחי פטיט תופסת את הוויית הפליטות הפלסטינית כתוצר של פעולה בו זמנית של כוחות מנוגדים ובלתי שווים: השפעתם המאלצת, המגבילה והכובלת של תנאים מבניים שלפליטים אין עליהם שליטה, מחד גיסא, וההשפעה המעצימה והמקדמת של פעולתם העצמית של הפליטים למען שינוי מצבם, מאידך גיסא. עם מרכיבי המבנה נמנים דפוסי התערבותה הממוסדת של הקהילה הבינלאומית (אונר"א, החלטות או"ם), מדיניות המשטר בכל "מדינה מארחת" (במשרעת שבין הכלה להדרה, בין דיכוי אליים לסובלנות יחסית וכדומה), עליונותה הצבאית של ישראל ומדיניות הכוח המיליטריסטית שלה, יחסי הכוח הפוליטיים־צבאיים האזוריים והעולמיים ועוד. עם מרכיבי הפעולה (agency) נמנים בראש ובראשונה פעולתם הקולקטיבית המאורגנת של הפליטים במסגרת התנועה הלאומית, אך גם ההתארגנות המאולתרת לעתים של יחידים, משפחות, שכנים ושכונות לצורך התמודדות עם מצבי מצוקה, משבר וחירום. מיסודות מנוגדים ואף סותרים אלו, המכוננים את הוויית הפליטות במחנות והמתקיימים בעת ובעונה אחת, נובעת כותרת הספר: מקומות של תקווה וייאוש. אולם בעוד שמחקרה הקודם התבצע בתקופה שבה ה־agency במחנות הפלסטיניים היה בשיאו ושימש משקל נגד לסטרוקטורה, גם אם לא היה בו די להכריע את האחרונה (כלומר לבטל את מצב הפליטות), הרי שהמחקר הנוכחי

שעמם נפגשה פטיט, כסימני ההיכר הכולטים של התקופה וכמקור לתודעת ה"אחרות" והזרות שהוטבעה בהם.

גם לסיוע הסעד ולמערך השירותים שהפעילה אונר"א במחנות, ובפרט למנגנון ולהיגיון הניהולי של הסוכנות – רישומם של הפליטים, מיונם לקטגוריות שונות של זכאות לסיוע סעד, הגדרת צורכיהם ודירוגם – פטיט מייחסת אפקט של משטור (disciplining), כפייה, הכנעה (subjection) ואף "חדירה לגוף הפליטי" (שם, 76). כאן היא עושה לטעמי שימוש צורם, החוטא לעניין המרכזי, בעולם המושגים של פוקו. שכן, כפי שעולה גם מאחדים מתיאוריה של פטיט עצמה, מפעלה המכריע של אונר"א במחנות הפליטים – החל מאמצע שנות החמישים לערך – היה הקמתה וביסוסה של מערכת שירותי חינוך ששינתה ללא היכר את מאפייני ההשכלה של בנות ובני הדור השני והשלישי לפליטות. מערכת זו פתחה עבורם, נשים כגברים, ערוץ מרכזי לניעות תעסוקתית ותרמה למפנה בזהותם החברתית והפוליטית.¹ לא מיותר להזכיר כי מוסדותיה של סוכנות אונר"א – בתי הספר, המרפאות ומשרדי המינהלה, שהפכו לסימני ההיכר של המחנות לא פחות מהאזהלים ומיחידות המגורים הקטנות שהחליפו אותם, וכן שירותי התברואה, מרכזי הספקת סיוע הסעד, המרכזים להכשרה מקצועית והביורוקרטיה הבכירה – התבססו כמעט אך ורק על כוח עבודה פליטי, פרופסיונלי ברובו.² קשה להפריז בחשיבותה

הראשונה. בעלי האמצעים, הנכסים והקשרים שבקרב הפליטים העירוניים רכשו או שכרו בתים במרכזים עירוניים ובמיוחד בבירות, בעוד חלק הארי של הפליטים יוצאי הכפרים התיישבו – בדרך כלל לאחר נדודים והחלפת כמה מקומות מקלט – ב-13 מחנות פליטים שהוקמו ברחבי לבנון, רובם (אם כי לא כולם) באזורים המאוכלסים בעיקר במוסלמים, בתוך הערים המרכזיות או בסמיכות להן (בירות, צור, צידון וטריפולי), או בשכונות עוני בשולי הערים. בניגוד לירדן, שאזרחה את מאות אלפי הפלסטינים – פליטים ושאינם פליטים – שנספו לממלכה ההאשמית בעקבות המלחמה, לבנון, שמנהיגיה המסורתיים השמרנים ביקשו לשמר את הסדר הפוליטי והכלכלי המושתת על מפתח עדתי-דתי, שללה מהפליטים זכויות אזרחיות ומנעה את השתלבותם הכלכלית, החברתית והפוליטית על ידי הפעלת כוח אלים ואכיפת תחיקה מפלה. אמצעי השליטה והפיקוח על הפליטים הטביעו חותם מרכזי על המרחב הפיזי ועל התנהלות חיי היומיום במחנות. סביב המחנות הוקמו גדרות, בתחומם הוצבו כוחות שיטור וכילוש גדולים ועל תושביהם נכפו הגבלות תנועה גורפות. האיטורים שבהם נאלצו להצטייד בכל פעם שביקשו לצאת את גבולות המחנה, מחסומי הדרכים שבאמצעותם הופרדו משאר הציבור, עוכבו והושפלו, השוטרים שָׁרְדוּ בחייהם, לצד העוני, המחסור והמצוקה – כל אלו נחקקו בזיכרונם של נציגי דור הפליטים הראשון,

¹ נושא זה נידון בהרחבה בחלק השני של ספרי (Rosenfeld 2004), הנסקר בידי ג'ולי פטיט בגיליון זה של תיאוריה וביקורת, ובמיוחד בפרקים 4 ו-6 של הספר. ראו גם Buehrig 1971, פרק 4.

² כחצי אחוז בלבד מהמועסקים בשורות אונר"א הם פקידים (בכירים) מטעם אונר"א. כך למשל, מתוך כ-27,000 המועסקים בשורות אונר"א כיום (נכון לדצמבר 2005), 110 בלבד נמנים עם הסגל

הכפרי הגלילי לבין ההווה הפליטי הגלותי, חרף השבר והקטיעה שחוללה הנכבה. בין הפרקטיקות הללו היא מונה את התקבצותם מחדש במחנה הפליטים, לאחר שנפוצו לכל עבר ונדדו בין מקומות מחסה וריכוזי פליטים זמניים במשך חודשים ושנים, של בני משפחה, משפחות מורחבות, ענפי חמולות, ובמקרים לא מעטים של חלק ניכר מיוצאי אחד או יותר מהכפרים הגליליים שהוחרבו, ואפילו של יוצאי מספר כפרים ששכנו בסמיכות זה לזה; את היווצרותן של שכונות במחנה על בסיס ההשתייכות לקבוצת השארות (אגב שמירה על דפוס המגורים הפרטיקולרי) ולכפר מוצא משותף, ואת חלוקת מרחב המחנה לאזורי משנה המכונים על שם כפרי המוצא. כך למשל, במחנה בורג' אל-ברג'נה בסמוך לבריות היו שישה רבעים: כוויכת, תרשיחא, אל-כברי, שיח' דאוד, אל-ע'ביסייה וא-שעב.

של עובדה זו, במיוחד עבור פליטי הפזורה הפלסטינית בלבנון שסבלו מהדרה כה גורפת בשוק העבודה המקומי. בלי להתכחש לסתירה המבנית המלווה את התערבות האו"ם בבעיית הפליטים הפלסטינים מראשיתה,³ ראוי להכיר בכך שסתירה זו לא הפחיתה את ההשפעה המקדמת המובהקת של פעולות אונר"א על המחנות כ"מקומות" ועל הוויית חיי הפליטות שצמחה בתוכם.

לצד המשטר הלבנוני ואונר"א, מונה פטיט גורם נוסף שנודעה לו השפעה מרכזית על עיצוב המרחב והזהות במחנות: פעולתם העצמית של הפליטים לשימורם, לשחזורם ולכינונם מחדש של יחסים חברתיים, מנהגים ומסורות שמקורם בעברם ובתרבותם הכפריים. תחת הכותרת הקולעת "The village in the camps" (שם, 110) היא מפרטת פרקטיקות מרכזיות שבאמצעותן התאפשרה ההמשכיות בין העבר

הבינלאומי מטעם האו"ם. ראו הנתונים המופיעים בטבלה "UNRWA in Figures" באתר האינטרנט של הסוכנות, www.unrwa.org. נכון אמנם שהעובדים הבינלאומיים מאיישים את העמדות הניהוליות הבכירות ביותר בארגון, אולם כל הסגל המקצועי של אונר"א וכמעט כל אנשי הביורוקרטיה, לרבות הדרגים הגבוהים, הם פלסטינים. יש לכך השלכות רבות גם מעבר לממד התעסוקתי שהדגשתי. העצרת הכללית של האו"ם החליטה להקים את אונר"א (החלטה 302, דצמבר 1949) על רקע אי-ההצלחה של האו"ם להביא ליישום החלטה 194 של העצרת ("זכות השיבה"), שהתקבלה שנה קודם לכן. החלטה 194 קראה לאפשר את שובם של הפליטים לבתיהם ולפצות את אלו שיעדיפו לא לשוב, וביטאה את מחויבות הקהילה הבינלאומית כלפי הפלסטינים ועניינם. האו"ם אמנם מעולם לא חזר בו מהמחויבות העקרונית להשבת הפליטים, אולם בעצם הקמת אונר"א – כסוכנות-בת של האו"ם המסייעת לפליטים להתקיים ולהשתקם במדינות ה"מארחות" – ובהמשך התמיכה בה היה משום הודאה בצורך לחפש פתרון חלופי, גם אם זמני, לשיבה ולפיצויים. מכאן הסתירה המלווה את אונר"א: קיומה הוא בגדר עדות לכישלון המתמשך של הקהילה הבינלאומית למצוא פתרון מדיני והומניטרי כאחד לבעיית הפליטים ולבעיית פלסטין. פטיט ממקמת את הסתירה במקום אחר: היא מבליטה את המתח בין העובדה שאונר"א אפשרה את הישרדותם של הפליטים ואת המשכיותם כקולקטיב, כאשר נתוניה הסטטיסטיים הם מעין "תעודת ביטוח" עבורם, העדות החותכת ביותר לקיומם ולבעייתם בעידן שאחרי הנכבה (בטרם עליית התנועה הלאומית), לבין היותה של אונר"א חלק ממה שפטיט מכנה "משטר בינלאומי של ניהול והכלה (containment), שכפה קטגוריות חדשות של זהות ודפוסים של סובייקטיביות" (Peteet 2005, 74).

בלבנון של שנות החמישים והשישים, דוגמת תנועת הלאומיים הערבים (חרכאת אל-קאומיין אל-ערב) והמפלגה הקומוניסטית הלבנונית. משאב ההשכלה ומשאב הפוליטיזציה היו עבור נשאים בבחינת יסוד שבכוחו לפרוץ את גבולות המחנה, יסוד שהטרים את האפקט המהפכני שהביאה תנועת ההתנגדות הפלסטינית למחנות בהמשך. במילים אחרות, כדאי לזכור שהשינויים שחוללה התנועה הלאומית בהוויית החיים במחנות בשנים 1969–1982 — על ידי בינוי מוסדות ושירותים מעין-מדינתיים והעמקת הפוליטיזציה — הסתייעו גם במסד החברתי שנוצר בשנות החמישים והשישים: שינוי במאפייני ההשכלה והתודעה הפוליטית של האוכלוסייה הצעירה במחנות.

מחנות וזהות בימי א-ת'וורה (1969–1982)

אם ספרה הקודם של פטיט נכתב מתוך עידן תנועת ההתנגדות ועליו, הרי בספר הנוכחי, הנכתב מפרספקטיבה היסטורית, העידן מתכוון

עין אל-חלווה הדרומית חולקה לשכונות על שם ספוריה, עמקה, לוביה ואל-בסה-א-זיב (על שם שני כפרים ששכנו צפונית לעכו ושיוצאיהם התמקמו בשכונות גם בנכר), ובשתילא שבדרום בירות היה ייצוג מספרי בולט במיוחד ליוצאי מג'ד אל-כרום.⁴ פרקטיקה נוספת שפטיט מזכירה היא ההישענות המחודשת והמוגברת של הפרט על המשפחה, על קבוצת השארות ועל אנשי כפר המוצא כרשת תמיכה עיקרית, וחיזוקה של זו באמצעות נישואין אנדוגמיים (בתוך קבוצת השארות או בתוך כפר המוצא) וכיבוד היררכיות שיוכיות-מסורתיות (למשל סמכות המוח'תאר).

בדיונה של פטיט נפקד מקומם של שני גורמים נוספים שהטביעו חותם בולט על הזהות הפוליטית במחנות בתקופה הנדונה, ובעיקר בחלקה המאוחר יותר: תחילת התפשטותה של השכלה גבוהה בקרב בנות ובני הדור השני לפליטות, והפוליטיזציה המוגברת, במיוחד בקרב הצעירים, בהשפעת תנועות רדיקליות, לאומיות-ערביות ושמאליות, שנמנו עם האופוזיציה החוץ-פרלמנטרית

⁴ שם, 111–114. חלוקה דומה של מחנה הפליטים לרבעים או לשכונות, שנקראו על שם כפרי מוצא עיקריים של התושבים, מצאתי בדהיישה של שנות התשעים כשערכתי את עבודת השדה שלי. היו ועדיין ישנם במחנה אזורי מגורים (חארה, שכונה) שבהם מרוכזים בעיקר יוצאי ג'ראש, בית עטאב, עג'ור, זכריה וולאג'ה (חמישה מביין יותר מ-30 כפרי מוצא של אנשי דהיישה). אין מדובר בחלוקה "טהורה" וישנם הרבה מאוד יוצאים מן הכלל, לרבות שכונות "מעורבות" שאין בהן ייצוג יתר ליוצאי כפר מוצא מסוים. שכונות אלו זכו לשמות פרקטיים ונטולי מטען היסטורי, והגבולות מוסיפים להיטשטש עם הזמן. המרחב הפנימי בכל שכונה נחלק לגושי בתים לפי משפחות מורחבות וקבוצות שארות, כאשר הבתים בכל גוש ממוקמים בדרך כלל בסמיכות רבה זה לזה, לעתים בצמידות ממש, ומאוכלסים בקרובי משפחה מדרגות שונות. השתמרותה, במשך יותר מחמישה עשורים, של חלוקת מרחב המגורים לפי מפתח של כפרי מוצא ובעיקר של משפחות וקבוצות שארות, מלמדת על רציפות המגורים במחנה של אוכלוסיית הפליטים המקורית וצאצאיה, וזאת חרף עזיבת רבים מתושביו במלחמת 1967 (בין רבע לשליש מהתושבים ברחו מהמחנה בזמן המלחמה, והשלטונות הישראליים לא הרשו להם לשוב לבתייהם). המשכיות זו מעידה הן על השתמרות הדפוס הפטרילוקלי והן על מחסור קשה בעתודות קרקע לבניין, המאלץ צעירים לבנות בצמוד לבתי הוריהם או מעליהם.

העדה השיעית שהגיעו לעיר הגדולה מכפרי הדרום. בשתילא למשל, ובמיוחד בחלקו של המחנה שגבל בשכונות הלבנוניות של מערב בירות, השתכנו בשכירות משפחות שיעיות רבות מאוד, שנטמעו באוכלוסיית הוותיקים וקיימו עמה קשרי שכנות הדוקים. בה בעת הפך המחנה מוקד משיכה לצעירים רדיקלים, אירופים ברובם, שביקשו להביע את תמיכתם ואת הזדהותם עם המטרות הפלסטיניות על ידי ביקורים, יצירת קשרים ולעתים גם עבודה בהתנדבות במרפאות, בבתי חולים או במפעלים חברתיים אחרים של הארגונים – תופעה שהוסיפה ניחוח קוסמופוליטי להווי המקומי. התשתית המוסדית שבנו הארגונים במחנות ורשת התפקידים החברתיים שנלוותה להם נטענו כולם במשמעויות אידיאולוגיות פוליטיות-לאומיות ולעתים גם חברתיות-מהפכניות: המרפאה, גן הילדים והוראת קרוא וכתוב גילמו את ה"נידאל" (המאבק לשחרור לאומי), והרופא, האחות והמורה היו ל"מונאדילון" (אנשי המאבק). כך כוננו הפלסטינים מסגרות השתייכות, מושאי הזדהות ומקורות סמכות חלופיים, שדחקו הצדה או לפחות החלישו את אחיזת המשפחה, קבוצת השארות, אנשי כפר המוצא וההנהגה הפטריארכלית המסורתית הקשורה בהם (ראשי משפחות ומוח'תארים) – שהיו עמודי התווך של המבנה החברתי ומשענת התמיכה של

בהכרח לפרק קצר-הימים ויוצא הדופן – "תור זהב"⁵ בתולדות הפליטים הפלסטינים בלבנון – השובר רצף שבקצהו האחד אכזריות המצוקה והמאבק הקיומי של שני עשורי הפליטות הראשונים, ובקצהו האחר הקטל, האלימות וההרס שהיו לחם חוקם העיקרי בכ-25 שנות הפליטות האחרונות. ואכן, הוויית מחנה הפליטים בימי א-ת'וורה כפי שהיא עולה מפרק זה (שם, 131–151) מצטיירת כניגוד כמעט מוחלט לקודמתה ובעיקר למחליפתה. חזות המחנות השתנתה ללא היכר: לבתי הספר ולמרפאות של אונר"א, מבני הציבור היחידים בעשורי הגלות הראשונים, נוספה שורה ארוכה של מוסדות, משרדים, מתקנים ושירותים חברתיים שפתחו והפעילו הארגונים הפלסטיניים, בין מתוך בתי מגורים ובין במבנים שהוקמו למטרה זו. השיטור והפיקוח הלבנוניים נעלמו לחלוטין מהנוף ועמם נעלמו גם הגדרות שהקיפו את המחנות וההגבלות על הבנייה בתחומיהם, לרבות האיסור לבנות גגות של קבע (עד כניסת תנועת ההתנגדות הותר לפליטים לכסות את בתיהם בגג אסבסט או בלוחות פח בלבד). הסרת המחיצות, ריבוי מוסדות הציבור, היצע השירותים והתנאים הפיזיים המשופרים הפכו את המחנות העירוניים, לפחות את הבירותיים שבהם, לאזורי מגורים מבוקשים גם בקרב חלקים מהאוכלוסייה הלבנונית, ובעיקר למהגרים בני

⁵ אין לשכוח כי גם "תור זהב" זה משוכן בהתפתחויות ובאירועים מוזהבים פחות בלשון המעטה, כשהבולט שבהם הוא המצור הממושך שהטילו המליציות הנוצריות על מחנה הפליטים תל-א-זעתר, ששכן בחלקה המזרחי של בירות, בקיץ 1976, בזמן מלחמת האזרחים. המצור הסתיים בנפילת המחנה, בטבח אלפים מתושביו בידי אנשי המליציות ובהחרבתו המלאה. השארתו על קנו של הסכם קהיר בהתערבות הליגה הערבית, חרף ההתפתחויות המרעות לאש"ף ולפליטים במלחמת האזרחים, היא שאפשרה את המשך האוטונומיה האזרחית-ביטחונית של תנועת ההתנגדות הפלסטינית במחנות.

רב כ-13 שנות א־ת'וורה. דומה שגם הכרת העובדות ה"מבניות" הללו על בוריין, ואפילו זיכרון טבח סברא ושתילא, אין בהם כדי לרכך את הזעזוע שמסבה קריאת פרקי ספרה של פטיט הנעים במורד העשורים שחלפו מאז. מייסרת במיוחד ההתוודעות לסבלם של אנשי שתילא — אלו שנותרו שם אחרי מוראות קיץ 1982 — בשנות "המלחמות במחנות" (1985–1988), ובמיוחד בשלוש תקופות של מצור ממושך שהטילו אנשי מיליציה אמל השיעית על שתילא במלחמתם לביעור שרידי תנועת ההתנגדות הפלסטינית במחנה. כ-800 מתושביו, גברים, נשים וילדים, קיפחו את חייהם במהלך התקופה. רבים מהם ומהן נורו בידי צלפי אמל בעת שפילסו דרכם דרך סמטאות המחנה בניסיון להבריא מים ומזון למשפחותיהם הנצורות. בתים, מבני ציבור, רחובות ואזורי מגורים שלמים הוחרבו. וכמובן, יחסי השכנות והקרבה ההדוקים עם האוכלוסייה השיעית הגדולה שהשתקעה במחנה בימי א־ת'וורה — כך למשל, בבית הדירות שבו התגוררה אוס־ח'אלד, המארכת של פטיט, חיו 11 משפחות, תשע מהן שיעיות (שם, 156), ופטיט מציינת שנישואים "מעורבים" בין פלסטינים לשיעים לא היו יוצאי דופן (שם, 166) — הובאו באחת לקצם עם עזיבת הרוב המוחלט של המשפחות השיעיות את המחנה הנצור. הקרבה התחלפה באיבה ובאימה לנוכח התגייסותם של גברים, בעיקר צעירים, מבני משפחות אלו (פטיט אינה עומדת על היקף התופעה) לשורות אמל והשתתפותם ב"טיהורים" נגד מי שהיו עד אז שכנים קרובים (שם, 160). אבל מעבר לטרגדיה האנושית האיומה שחוללה, יש משהו נוגד וטורד היגיון באלימות הרצחנית שהפעילה אמל בשתילא,

היחיד בעשורי הפליטות הראשונים. זאת ועוד, ההשתייכות לתנועה הלאומית, ואפילו ההשתתפות הבלתי סדירה בפעילויות מטעמה, לא התמצו בגבולות מחנה הפליטים הבודד אלא הפגישו את הפעילים — בכירים, זוטרים ואוהדים, גברים ונשים, צעירים, מבוגרים ואף קשישים — עם עמיתיהם, חבריהם ובני דורם במחנות נוספים ברחבי לבנון, ובמקרה של פעילים בכירים יותר, גם עם נציגי ארגוני השמאל הלבנוניים. במילים אחרות, התנועה הלאומית העמידה מסד ארגוני וערוצי פעולה שאפשרו לפליטים להרחיב עוד ועוד את עולמם החברתי-פוליטי. ימי א־ת'וורה עמדו אפוא בסימן טשטוש הגבולות בין מחנה הפליטים (העירוני) לשכונות הלבנוניות, התגוננות אוכלוסיית המחנה, אקטיביזם והישענות עצמית, הרחבת גבולות הקולקטיב, היפתחות אל העולם, בעיטה בעבר והנחת יסודות לעתיד.

מחנות וזהות מימי הפליטה הישראלית ללבנון (קיץ 1982) ועד ימינו

בקיץ 1982 יצאה ישראל למסע מלחמה לחיסול נוכחותה הממוסדת של התנועה הלאומית הפלסטינית בלבנון ולסילוקן של אש"ף מהזירה הפוליטית. כידוע, במה שנוגע למטרות הפוליטיות, יוזמיו ומיישמו של המהלך הכוחני הישראלי נחלו הצלחה זמנית וחלקית בלבד, אולם השלכותיו עבור הפזורה הפלסטינית בלבנון היו הרות אסון. הגלייתם באוגוסט 1982 של הנהגת אש"ף, המנגנון המינהלי-ביצועי ולוחמי הארגון הותירה באחת את תושבי המחנות מחוסרי הגנה ושללה מהם את כל מרכיבי ביטחונם הקיומי שהשיגו בעמל

ההגבלות ואיסורי התנועה – כל אלו סגרו, חנקו ובודדו את אנשי שתילא במובלעת זעירה. אובדן התשתית המוסדית של התנועה הלאומית ועמה מקומות העבודה, השירותים החברתיים ורשת התמיכה הכלכלית-חברתית, סגירת רובם המוחלט של המקצועות ושל תחומי העיסוק בפני הפלסטינים ועזיבת רוב בעלי היכולת וההזדמנות, הותירו במובלעת ריכוז גדול במיוחד של משפחות החיות בעוני מרוד. בין משפחות אלו מספר רב של משפחות שכולות, בעיקר אלמנות מבוגרות כצעירות המטופלות בילדים או עריריות, והורים מבוגרים ששכלו בן, שניים ואפילו שלושה וארבעה, כמו גם משפחות של נכים בגוף ובנפש שנפגעו בשרשרת המתקפות האלימות של שנות השמונים. השפעות הגטואיזציה, החורבן והאובדן בשתילא על מאפייני הזהות של תושביה אינן מפתיעות. פטיט חוותה ותיעדה את ההתכווצות והנסיגה המתמשכות של עולמם החברתי והפוליטי של השתילאים. הקשרים הענפים, שנוצרו מתוך העשייה התנועתית וחיברו את אנשי המחנה לקהילה הלאומית-פוליטית של הפליטים עוד בשנות "המלחמות במחנות", שבהן כל מחנה נאלץ להישען על אנשיו ועל משאביו (שם, 201). הוועדה העממית, שהיתה אחד השרידים הממוסדים היחידים של התנועה הלאומית במחנה, פעלה בהיעדר כמעט מוחלט של יכולות וסמכויות אפקטיביות ולנוכח לגיטימציה חברתית שפחתה והלכה. לעומתה המשפחה, קבוצת השארות וכן אגודות תמיכה וסיוע, שקמו על יסוד ההשתייכות לכפרי מוצא, שבו למלא תפקיד מרכזי ביחסיו החברתיים של היחיד ובמאבק הקיום וההישרדות היומיומי

שכן היא אינה מתיישבת עם "ברית המדוכאים" שנטוטה והתקיימה במשך שנים רבות לא רק ברמה הקהילתית, היינו בין פליטים פלסטינים לבין כפריים שיעים עניים מהדרום שהיגרו לעיר הגדולה, אלא גם ברמת ההנהגות הפוליטיות, כלומר בין התנועה הלאומית הפלסטינית כמייצגת ה"זרים" שנואי נפשו של המשטר לבין ההנהגה הפוליטית של העדה השיעית, כמייצגת את מקופחי השיטה הדתית-עדתית. פטיט מייחסת את מסע האלימות של אמל בעיקר לניסיונה של התנועה להשתלב ולהגדיל את מניותיה בפוליטיקה הלבנונית בעידן שלאחר גירוש התנועה הלאומית הפלסטינית (שם, 154). הדבק שליכד את הזהות הלאומית הלבנונית המתגבשת היה לא אחר מהשנאה והתיעוב ל"זרים" הפלסטינים, ובעיקר להנהגתם הלאומית, והוקעתם כנושאים באחריות לכל תחלואיה של לבנון מאז 1948. תנועת אמל ביקשה (וככל הנראה גם נדרשה) "להוכיח את עצמה" קודם שתתקבל למועדון. על רקע הלאומנות החשוכה הזו, שהשתקפה היטב בסיסמה הפופולרית "לבנון ללבנונים", קשה להתפלל שסיומה הרשמי ב-1991 של מלחמת האזרחים לא נשא בשורה עבור הפליטים הפלסטינים (שם, 174). שנות התשעים, שזכו מטבע הדברים לאתנוגרפיה העשירה ביותר בספר (פרק 6), עמדו בסימן המשך הצרת מרחב המחיה של הפליטים במחנות בכלל, במחנות העירוניים בפרט ובשתילא באופן מיוחד. תנופת הבנייה על קו התפר שבין השכונות במערב בירות לבין המחנה, אזור שבשנות א-ת'וורה היה חלק בלתי נפרד משתילא, ההדרה המוחלטת של המחנה מתוכניות הפיתוח הלאומיות, הנוכחות הצבאית-משטרתית המוגברת סביבו, משטר

הישראלית ללבנון כבר היו ידועים זה כעשור, אך גם את הנחמה שמצאתי, באותם רגעים ממש, בידיעה כי לא הכל אבד, שהרי ה"לפיד", נס המרד, עבר לתושבי השטחים הכבושים, שאת מאבקם אני לומדת ומתעדת. אחד המקורות למועקה הכבדה שליוותה אותי במהלך הקריאה ב-*Landscape of Hope and Despair* הוא בידיעה שהפעם אין במה להתנחם — אולי רק בתקווה שמהשפל הנוכחי אפשר רק להתרומם למעלה.

ביבליוגרפיה

Buehrig, Edward, 1971. *The UN and the Palestinian Refugees: A Study in Non-Territorial Administration*. Bloomington: Indian University Press.

Peteet, Julie, 1991. *Gender in Crisis: Women and the Palestinian Resistance Movement*. New York: Columbia University Press.

Rosenfeld, Maya, 2004. *Confronting the Occupation: Work, Education, and Political Activism of Palestinian Families in a Refugee Camp*. Stanford, California: Stanford University Press.

Sayigh, Rosemary, 1979. *Palestinians: From Peasants to Revolutionaries*. London: Zed Press.

שלו (שם, 190). במישור הרגשי מצאה פטיט אצל השתילאים גילויים שכיחים של תחושת נבגדות ונטייה רווחת להאשים את הנהגת אש"ף ההיסטורית בהפקרתם (שם, 209) (אין לשכוח כי מדובר ב"שנות אוסלו"). ואילו במישור שאפשר לכנותו פוליטי-פרקטי היא נחשפה לנכונות גוברת מצדם להמיר את הטרמינולוגיה ואת הרטוריקה של המאבק לשחרור לאומי באלו של החוק הבינלאומי וארגוני זכויות אדם, ולתבוע מעמד חוקי וזכויות בסיסיות כפליטים בלבנון (שם, 210). חסר היה לי ניתוח של הכוחות והיחסים הפוליטיים הפנים-פלסטיניים והחוק-פלסטיניים שהשפיעו על הוויית החיים במחנות בשנות התשעים. עוד הצטערתי כי הפרק כמעט שלא סיפק מידע על מאפייני התעסוקה ועל אופני הקיום של משקי הבית בשתילא ובמחנות אחרים לאורך השנים הנידונות.

ופטור בלא מילות וידוי אחדות אי-אפשר: לספרה הראשון של פטיט, על נשים בתנועה הלאומית בלבנון, התוודעתי ב-1992, כשהייתי בראשית עבודת השדה שלי במחנה הפליטים דהיישה. אני זוכרת היטב את הדמעות שהציפו את עיניי כשהגעתי לסעיף שכותרתו "סופו של עידן", אף שפרטי האסון שהמיטה הפלישה